

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 3. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

Somogyi Szilvia
Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata

Rácz Balázs Viktor
Az *inscriptio* jogi tartalmának változása kora újkori Erdélyben

Mátyás-Rausch Petra
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból
Rákóczi-birtokká?

Koloh Gábor
A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe
a két világháború között

Kollár János Miklós
Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei
magyar migráció történetéhez

Gyáni Gábor
A statisztikai trükközés tévútra vezet

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, BRANKO OSTAJMER, PÁLFFY GÉZA, PÓK ATTILA,
SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR, SZÁSZ ZOLTÁN,
VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@htk.elte.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2025-ös évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia támogatja

Nemzeti
Kulturális
Alap

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 3. szám

TANULMÁNYOK

Somogyi Szilvia Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata. Források, módszertani problémák és az első gyakorlati példák 307

Rácz Balázs Viktor Az *inscriptio* jogi tartalmának változása a kora újkori Erdélyben 335

Mátyás-Rausch Petra „Kinek hatalma ellen nem tehetek...”
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból Rákóczi-birtokká?
A Rákóczi-kori birtokpolitika egy újabb fejezete 361

Koloh Gábor A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe a két világháború között 387

Kollár János Miklós Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei magyar migrációtörténethez 403

VITA

Gyáni Gábor A statisztikai trükközés tévútra visz 417

A STATISZTIKAI TRÜKKÖZÉS TÉVÚTRA VISZ

GYÁNI GÁBOR

Figyelemre méltó hozzászólást olvashattunk Szulovszky János tollából ahhoz a kérdéshez, hogy vajon városi jelenség volt-e a kávéház hazánkban a 19. század végén. Egyetlen adattár tanúságtételére építve elemzését, a szerző álláspontja szerint a korabeli kávéház nem városi jelenség, pontosabban: nem állja meg a helyét az a „közhelyes igazság”, „amely minden város elmaradhatatlan intézményének tekinti a kávéházat”.¹ Valójában ilyen kijelentést egyetlen általa megbírált szerző sem tett, hiszen tőlem például azt a megállapítást idézi Szulovszky, hogy „a kávéház hamisítatlanul városi (nagyvárosi), egyszersmind polgári intézmény”.² Egy másik, szintén általa kifogásolt kijelentés szerint (ez Sármány Ilona és Juhász Gyula egyik tanulmányából való): „A legkisebb városka is igyekezett saját kávéházzal bizonyítani, hogy létfontosságú sejtje az Organizmus egészének”.³ S végül egy harmadik, a témáról megszólaló szerzőt (Varga Évát) a következő mondatáért marasztalja el szerzőnk: „a kávéház a korszak irodalmában – és talán nem túlzás állítanunk, a közgondolkodásban is –, a városiasság egyik fontos szimbóluma.”⁴

Túl azon, hogy egy szem forrás nem perdöntő valamely történeti kérdés igazságának a kétségtelen megállapításában, arra is fel kell hívnunk Szulovszky János figyelmét, hogy a városiasodás folyamata, és vele együtt a kávéházak területe (a települések közötti) elterjedése folyamatos volt. Ha tehát valóban kíváncsi rá, hogy mi volt a tényleges helyzet e téren a dualizmus egészében, akkor más időpontokból származó korabeli adattárakat is mozgósítani kellene a kérdést tisztázandó. Egyszerűen azért, mert ezt követelik tőle a szakma elemi szabályai. Jekelfalussy általa hasznosított adattárát így nem önmagában, hanem – hogy legalább egy példát is megemlítsek – egy húsz évvel későbbi adattárral együtt kellett volna szemrevételeznie; erre van is mód, miután létezik ilyen adattár a szóban forgó jelenségre nézve.⁵ Ez már azért is különösen indokolt lenne, mert a városi funkciónak

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, ELTE HTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Szulovszky János: Városi jelenség volt-e a kávéház Magyarországon a 19. század végén? *Történelmi Szemle* 67 (2025) 83.
- 2 Uo. 82.
- 3 Uo.
- 4 Uo. 83.
- 5 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892.; *Magyarországi szállodák, vendéglők, korcsmák és kávéházak címtára az 1912. évre*. Szerk. Zsovák Károly. Bp., 1912. Az adattárnak a budapesti kávéházakra vonatkozó teljes listáját közreadja A budapesti kávéházak listája 1912-ből. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 296–315.

megfelelő intézmények egy része vidéki városainkban, történetesen a századforduló éveiben és évtizedeiben vert mind szélesebb körben gyökeret, benne a kávéházakkal.

Mit mond Jekelfalussy adattára?

S mi tudható meg vajon a Szulovszky által egyedül ismert történeti forrásból, pontosabban: mit hüvelyez ki belőle a szerző a kávéháztörténet tévelygő történészeinek nézeteit cáfolandó? Nem mást, mint hogy az ország 208 településén volt jelen ez az intézmény, viszont szerinte csak a városok alig több mint a felében (52,8%-ában) működött ekkoriban kávéház, a kávéházas települések közel fele, 45,2%-a ellenben falu volt. Ebből azt szűri le Szulovszky, hogy a kávéház „egyáltalán nem tekinthető pusztán (nagy)városi intézménynek”.⁶

Idézett kijelentését szerzőnk csak többszörös statisztikai trükközés révén állíthatja, hiszen azt ő maga is elismeri, hogy 1892-ben „a 94 kávéházzal rendelkező falu nem éri el a falvaknak még az egyszázaléknyi hányadát sem” (I).⁷ Akkor miről is beszélünk? Hiszen még szerinte is a városok legalább felében volt kávéház. Hogy melyik településsel járt tehát együtt inkább a kávéház, az talán ebből világosan kitetszik.

Több ponton tetten érhető a statisztikai trükközés fogása, mellyel szerzőnk az idézett megállapítását előkészítette. Szulovszky egy általa konstruált városfogalom révén lokalizálja településtípusonként a kávéházak korabeli elterjedtségét. E szerint állítólag 216 város létezett a korabeli Magyarországon, egészen pontosan 1892-ben.⁸ A „városos vidéknek” ez a meglepően bőséges képe a társadalomföldrajzi szempontokhoz igazított ismérvek szerinti városfogalmat jeleníti meg, amely főként a hierarchia alsó régióiban számos olyan, tényleges városnak aligha tekinthető települést is magában foglal, amelyek népességszáma például még az ötezret sem érte el. De ne kukacoskodjunk ezúttal az úgynevezett funkcionális-intézményi városmeghatározás megannyi szakmai problémájával, ehelyett tegyük mérlegre ezt az állítólagos városállományt abból a szempontból, hogy mennyi lehetett közülük valódi urbanitás, ha társadalom- és mentalitástörténeti szempontból vesszük őket szemügyre. Nem járok messze az igazságtól, ha megkockáztatom a kijelentést, hogy csak kisebb részükről állítható ez teljes bizonyossággal. Ezt a megállapításomat a funkcionális szemléletet hazánkban meggyökereztető humán geográfusok is osztják:

„Mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városhiányos térségben is szükség volt, e térségekben számos olyan település nyert igazgatási-székhely funkciót – esetenként megyeszékhely szerepet –, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között 'valódi városi élet' nem bontakozott ki.”

6 Szulovszky: Városi jelenség, 96.

7 Uo. 84. Megjegyzem, én nem 94, hanem 91 kávéházas falut számoltam össze Jekelfalussy adattárában, ragaszkodva Szulovszky város/falu megkülönböztetéséhez.

8 Szulovszky János: A magyarországi városállomány 1892-ben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4 (2016) 3–4. sz. 79–84.

Az úgynevezett járulékos városi jegyek tehát vagy nem voltak jelen, vagy csak késve jöttek bennük létre.⁹ Így nem meglepő, ha a szerzőpáros végül arra következtet, hogy teljes értékű városaink száma, a funkcionális besoroláshoz képest, elenyésző: „(Ha azt feltételezzük, meglehetősen szubjektív módon, hogy a megyeközponti szerepkör mellett legalább 20 ezer lakos, a középvárosi funkciók mellett 25 ezer lakos szükséges, akkor a századelőn 53–55 városunk rendelkezett a sokoldalú városi élet feltételeivel.)”¹⁰ Tiszta beszéd, amely azonban annak szól csupán, aki nem kívánja mindenáron és „nem szubjektív” alapon, hanem úgymond a statisztikai objektivitás erejével bebizonyítani, hogy a kávéházak elkerülték városaink tekintélyes hányadát, hogy befészkeljék magukat 94 faluba, jöllehet ez utóbbiak számszerűen szinte kifejezhetetlenül alacsony hányadát tették ki hazai falvainknak.

A tisztán formális érvelés, amely a statisztikai trükközés csalfa módszerével él, abban is megmutatkozik, hogy Szulovszky elhallgatja a tényt: az 1892-ben regisztrált összes (tehát a 915) magyarországi kávéháznak csak 14,1%-a lelt otthonra a falvakban. Ez így önmagában is fényes bizonyíték arra nézve, hogy a kávéház jellegzetesen városi intézmény volt, hiszen ha a kávéházaknak csupán ilyen kis hányada rekedt kívül a városok falain, akkor aligha állítható, hogy az „nem tekinthető pusztán (nagy)városi intézménynek”. Valójában persze ez még így is csak durva közelítés a témához, mert eközben figyelmen kívül marad az a fejlemény, hogy a Szulovszky által faluként regisztrált helységek bizonyos része akkor már kifejezetten városi társadalmi sajátosságokat mutatott, mint a fürdőhelyek,¹¹ továbbá a Budapest közvetlen vonzáskörzetéhez (a nagy-budapesti agglomerációhoz) tartozó települések majd mindegyike. Az utóbbiakat illetően Szulovszky maga is így emlékezik meg a városokról szóló tanulmányában.¹² Ha az érintett települések kávéházait (ez a szám 30) kivonjuk a falusiként meghatározottakból, akkor a szorosabban vett falusi kávéházak országos aránya visszaesik 10%-ra. Ennyit tehát a kávéházak falusi elterjedtségéről és az ország kávéházainak a hálózatan belüli mennyiségi súlyáról.

Egy további forrásproblémáról is szólni kell még itt: Jekelfalussy adattára nem a kávéházak, hanem a kávéházak tulajdonosainak a lakcímét közli, ezért pontosan nem is tudható meg belőle, hogy ténylegesen hol lehettek a szóban forgó kávéházak, hacsak a tulajdonosok nem a saját kávéházukban laktak. Ez persze valószínűtlen. Ebből azonban további bizonytalanság is adódik: nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az adott kávéház a tulajdonosi lakcímmel egyező településen vagy valahol máshol állt-e. Rádadásul az azonos családnévű tulajdonosok (apa-fiú, fivérek) esetében sem tudható, hogy egy vagy több kávéház rejlik-e a személynevek mögött, hiszen nem kizárt a társtulajdonlás sem.

9 Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország város-hálózata a 20. század elején. *Korall* (2003) 11–12. sz. 216.

10 Uo. 219. 32. j.

11 Vö. Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Bp., 1999. A Jekelfalussy-féle adattárban szerepel Balatonfüred, Herkulesfürdő, Pöstyén, Siófok és Trencsén-Teplic, az itteni kávéházak száma 7 db.

12 Szulovszky: A magyarországi városállomány, 79. A Jekelfalussy-féle adattárban szerepel Budafok, Budakeszi, Kíspeszt, Rákospalota, Szentendre, Újpest, az itteni kávéházak száma egyenesen 23 db.

Mennyiben polgári a kávéház?

Szerzőnk fent idézett téziséből, mely szerint a kávéház nem tekinthető virtigli (nagy)városi intézménynek, egy további ellenvetése is logikusan következik. E szerint a kizárólag a nagyvárosi (a budapesti) kávéházakra figyelő, és általam is követett megközelítés olyan „magasztos megfogalmazásokra” (?) képesíti a történetészt (közvetlenül jelen sorok íróját), amelyek „a kávéház ideologikus apoteózisát nyújtják”.¹³ Miután ez alkalommal elmarad a kisvárosi és a falusi kávéházak tárgyalása, így leginkább a „kávéház fennkölt jellegét” (?) domborítják ki, és ennek megfelelően például a kávémérésekről sem esik szó. Ráadásul ezúttal még az is elsikkad szerinte, hogy a kávéházban nemcsak kávéfogyasztottak, újságot olvastak vagy üzleti tárgyalásokat folytattak, hanem biliárdoztak, kártyáztak, és zenés szórakozásban is részesülhettek a vendégek, akik akár még prostituálttal is megismerkedhettek ott. Egyszóval a kávéház olyan totális szórakoztató intézmény volt Szulovszky megítélése szerint, amely nemcsak a „fennkölt” középosztályi életvitelt szolgálta, de a plebejus életmód és szociabilitás kívánalmainak is eleget tett.

Mindez persze már eddig is tudott volt szakmai körökben, és nem Szulovszky jött rá, sőt még a falusi kávéházak észben tartása sem kellett ahhoz, hogy a téma kutatói számot adjanak róla. Sajnos, a szerző a maga részéről semmilyen pótlólagos forrással sem támasztja alá a kávéházakhoz, vagy inkább a kávémérések világához kötött korábban említett szociabilitás ezen járulékos velejáróit, hacsak *A Pallas nagy lexikona* vonatkozó szócikkét (!) nem tekintjük autentikus forrásnak mindehhez. Ráadásul Szulovszky idézett gondolatai olyan, általa egyébként megbírált szerzőktől származnak, akik a *Budapesti Negyed* kávéház-számát írták (velem együtt), és akik kivétel nélkül mind a nagyvárosi kávéháznak szentelték a figyelmüket (a kisvárosiakról, valamint a falusiakról azonban nem vettek tudomást).¹⁴ Szulovszky dolgozatának ez a módfelett vérszegény része ugyanakkor szembetűnően adós marad a bizonyítással, melyet megbírált esettanulmányomban egy napló, vagyis egy egodokumentum kifaggatásával mégiscsak igyekeztem elvégezni.¹⁵

Mindent összevéve, a kávéház mint valóságos középosztályi és polgári félnyilvános hely (intézmény) mibenlétére vonatkozó, és Szulovszky által elvetett elképzelés mit sem veszít az értékéből azáltal, hogy a kávéház olykor több rendbéli (szórakoztató és vendéglátói) funkciónak is eleget tudott és akart tenni.¹⁶ S az sem ront érdemben a dolgon, hogy néhány tucat faluban is nyitottak (ki tudja, mennyire tartósan működő) kávéházat. Mindez a legkevésbé sem mond ellent annak, hogy ez az intézmény elsősorban mégiscsak a polgárság, azon belül a középpolgárság szociabilitásának a szolgálatában állt ez időben. Hiszen még magukban a falvakban is akadnak – még ha kis számban is – kávéházba járogató úriemberek, viszont a parasztok, az agrárproletárok, sőt még az iparosok és a bolti kereskedők sem feltétlenül kíváncsiak oda, ahol egyes erre szakosodott vállalkozók az

13 Szulovszky: Városi jelenség, 94.

14 Lásd Budapest, a kávéváros. [Szerk. Zeke Gyula.] *Budapesti Negyed* 4 (1996) passim.

15 Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 57–68. Az írásban Táncsics Eszter és Csorba Géza közösen vezetett naplóját dolgoztam fel a kávéházba járás szempontjából.

16 Közhely, hogy a kávéház – az intézmény jogi meghatározása szerint – biliárdteremmel ellátott kávézó, szemben a kávéméreessel. Működési engedélyt csak az a kávéház kaphatott, ahol biliárdozni is lehetett.

úriemberi nyilvános megjelenés és mentalitás számára hoztak létre társaséleti lehetőséget. Márpedig a falusi lakosság zömmel mégiscsak ezekből az utóbbiakból állt.

Összegzés

Mindezek után nem marad sok kétség aziránt, hogy a dualizmus korában, de persze még később is a kávéház mindenekelőtt nagyvárosi és egyúttal városi intézmény volt. Az 1892-ben regisztrált állományuk több mint kétötöde (43,7%-a) működött Budapesten, további több mint a kétötöde (42,1%-a) a vidéki városokban rendezkedett be, és csupán 14,1%-uk talált otthonra falvakban, bár ezek a falvak sem mindig képviseltek hamisítatlanul falusi társadalmi miliőt.¹⁷ Miután a városokban, főként Budapesten, főleg számban élt a középosztály és a középpolgárság, így nem csoda, ha viszonylag állandó igény mutatkozott itt a kávéház nyújtotta kapcsolódás lehetősége iránt, jóllehet mindig nagy számban zártak be kávéházakat, hogy folyton újak lépjenek a helyükre.

Cikke elején Szulovszky azt ígérte, hogy a statisztikai okfejtés állítólag objektív eszközével helyre teszi végre a kávéház ügyében tévelygő történéseket, rámutatva: egyetlen adattár erejével is bizonyítható az ellenkezője annak, amit ők a kérdésről váltig állítanak, hiszen az pusztán „benyomásokon nyugvó, homályos, elnagyolt, vagy egyenesen torz és hiányos kép”.¹⁸ A szerző bizonyítási kísérlete azonban végül meghiúsult, és nem azért, mert a számok hazudnak, hanem kivált azért, mert Szulovszky visszaélt és rosszul sáfárkodott velük. A Jekelfalussy címtárából vett adatokból dolgozva olyan számításokat végzett, amelyek nemhogy megvilágítanák, sokkal inkább elhomályosítják a tárgyalt jelenség valós társadalmi természetét és pontos kontextusát. Az ennek során követett eljárását jól jellemzi, hogy például cikke 1. táblázatából egész egyszerűen eltüntette Budapest kávéházait, hogy ne zavarják őt a továbbiakban koncepciója kifejtésében.¹⁹ Sokféle százalékot kiszámolt, sőt az adatait még térképre is vitte, csak éppen azt nem tisztázta a szerző, hogy ténylegesen mennyi kávéház volt az adott évben az országban, és ennek mekkora hányada esett a falvakban működőkre. Olyan felettébb bizonytalan elvi alapokon nyugvó városfoglalommal operált ennek során, mellyel jelentősen megemelhette az egyébként ténylegesen városias életet élő, bár formai tekintetben (ekkor még) falunak minősülő kávéházak helyiségek számarányát. Ilyen és hasonló trükkök segítségével igyekezett Szulovszky meggyőzni bennünket arról, mindhiába, hogy a kávéház nem igazán (nagy)-városi és polgári félnyilvános hely vagy intézmény. Mindez pedig azért különösen veszélyes, mert a magát a tudományos beszéd kizárólagos jogcímével felruházó effajta szcientikus történetírás, a kritikai éberség lanygulásával vagy annak esetleges elmaradásával, látszólag megbízható eredményekre jut a múlt dolgainak megítélésében, holott az ezúton kimondott igazságai meglehetősen ingatagok, sőt bizonyíthatóan valótlanok.

¹⁷ Magyarország iparosainak, 732–735., 1945–1947.

¹⁸ Szulovszky: Városi jelenség, 82.

¹⁹ Uo. 86.

CONTENTS

STUDIES

- Szilvia Somogyi** The 15th Century Parish Network of the Diocese of Esztergom. Sources, Methodological Issues, and the First Practical Examples 307
- Balázs Viktor Rác** Changes in the Legal Content of *Inscriptio* in Early Modern Transylvania 335
- Petra Mátyás-Rausch** "I Cannot Do Anything Against Those in Power..." How did the Kamuthy Estate in Mezőörményes Become Rákóczi Estate? A New Chapter in the Rákóczi Era's Estate Policy 361
- Gábor Koloh** The Biologization of the National Community and the Role of Doctors between the Two World Wars 387
- János Miklós Kollár** A Brief Guide to the History of Hungarian Migration in the Carpathian Basin during World War I 403

DEBATE

- Gábor Gyáni** Statistical Trickery Leads us Astray 417

E számunk szerzői

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, ELTE HTK TTI, Újkori osztály ● Kollár János Miklós, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály, Történeti Osztály ● Koloh Gábor, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Mátyás-Rausch Petra, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Rác Balázs Viktor, tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Somogyi Szilvia, tudományos munkatárs, ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, kutató, Makovecz Campus Alapítvány, Collegium Professorum Hungarorum

(ELTE HTK TTI = Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

ELTE Humán Tudományi Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézete

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@htk.elte.hu, terjesztes@htk.elte.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapiokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

ELTE | HTK
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

